

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

МЕДВІДЬ НЕЛЯ ОЛЕКСІЇВНА

УДК 883.3

**ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
У ТВОРЧОСТІ О. ДОВЖЕНКА**

10.01.01 – українська література

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2000

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української літератури Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
ХРОПКО ПЕТРО ПАНАСОВИЧ,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова, завідувач
кафедри української літератури

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
СЕМЕНЮК ГРИГОРІЙ ФОКОВИЧ,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, завідувач кафедри
історії української літератури ХХ ст.
кандидат філологічних наук, доцент
КОВАЛЬЧУК ГЕННАДІЙ СТЕПАНОВИЧ,
Глухівський державний педагогічний інститут імені
С.М.Сергеєва-Ценського,
доцент кафедри української літератури

Провідна установа: Тернопільський державний педагогічний університет імені В.Гнатюка,
Міністерство освіти і науки України, кафедра української літератури,
м.Тернопіль

Захист відбудеться 31 жовтня 2000 року о 14³⁰ годині на засіданні спеціалізованої
вченої ради К 26.053.04 в Національному педагогічному університеті імені
М.П.Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного
університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.
Автореферат розісланий 28 вересня 2000 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Гальона Н.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Актуальність теми. Вивчення творчої спадщини Олександра Довженка становить одну з найважливіших проблем сучасної філологічної науки, оскільки потребує докорінного перегляду давно вироблених у радянському літературознавстві стереотипів і стандартів, в межах яких розглядалась творчість письменника.

У літературознавстві творчість О.Довженка досліджувалась досить активно. Серед праць, присвячених письменникові і кіномитцеві, відомі дослідження Ю.Барабаша "Довженко: Некоторые вопросы эстетики и поэтики" (1962 р.), Д.Шлапака "Олександр Довженко: Життя і творчість" (1964 р.), М. Куценка "Сторінки життя і творчості О.П.Довженка" (1975 р.), С. Коби "Олександр Довженко: Життя і творчість" (1979 р.), С.Плачинди "Олександр Довженко" (1980 р.), Ю.Кочерган "Олександр Довженко: Проблеми майстерності" (1983 р.), О.Поляруша "Олександр Довженко і фольклор" (1988 р.), О.Бабишкіна "Олександр Довженко – публіцист" (1989 р.), І.Семенчука "Життєпис Олександра Довженка" (1991 р.). На сьогоднішній день порівняно добре і ґрунтовно вивчено життєвий шлях О.Довженка, проведено цілісний аналіз його творчості, яка була відкрита для науковців, широкого загалу читачів. Але згадані праці у більшості випадків позбавлені об'єктивної оцінки особистості і творчості О.Довженка. Неопублікована частина спадщини, неможливість вповні ознайомитися з листами, щоденниковими записами письменника стали причиною не лише викривлення істини, а й приписування митцеві того, що було невластиве його творчості. Саме тому і виникає необхідність розгляду творчості О. Довженка з нових методологічних позицій, позбавлених ідеологічних та тенденційних викривлень.

Цінним матеріалом для сучасної філологічної науки є й дослідження естетичних засад художнього освоєння О.Довженком фольклору. До цієї теми вже звертався О.Поляруш у монографії "Олександр Довженко і фольклор" (1988 р.), вивчаючи ту атмосферу, в якій формувався інтерес письменника до народного життя, з'ясовуючи роль фольклору в художній творчості митця. Але поза увагою вченого залишилися національний світогляд, проблеми національного характеру, не відображена національна естетика, психологія, філософія. Такий підхід до вивчення фольклорних джерел творчості О.Довженка не дозволяє комплексно простежити еволюцію національного світогляду письменника від уявлень про людину, світ в цілому до розуміння ним соціальних та історичних катаклізмів своєї доби. Виникає необхідність дослідити фольклорно-філософський потенціал творів О.Довженка на національному ґрунті розуміння проблем добра й зла, щастя й горя, мети, смислу й цінності життя, людської долі, духовної, соціальної свободи особистості. Це дає змогу предметно дослідити питання національних естетичних традицій, психології і філософії, етики, зокрема національного характеру, що значно розширює уявлення, по-перше, про національну своєрідність психологізму творів О. Довженка, зумовлену як особистісно-індивідуальними якостями характеру, душі письменника і героїв, особливостями їх світовідчуття й світосприйняття, так і суспільно-політичними умовами життя, по-друге, цілісну концепцію особистості і національного буття в творчості митця. Незаперечною стає необхідність широкого й глибокого розв'язання цієї проблеми, оскільки підвищується інтерес сучасників до світогляду українського народу, національного способу мислення, української культури й духовності, ментальності загалом.

Актуальність і важливість проблеми дисертаційного дослідження зумовлена також і тим, що у її розв'язанні використовуються основні положення праць М.Костомарова, П.Юркевича, Д.Чижевського, Г.Ващенка, С.Килимника, О.Кульчицького,

Б.Цимбалістого та інших учених про специфіку національного буття, риси української ментальності, українську "душу", уявлення про людину і світ загалом. Це дало змогу дослідити такі досі мало вивчені аспекти психологізму, як 1) своєрідність національного світовідчуття і світосприйняття, 2) співвідносність традицій української філософії та національної психології, зокрема "філософії серця", 3) роль природи і релігії, української народної пісні у формуванні духовного світу героїв, їх емоційність, естетизм, 4) гармонія і дисгармонія між людиною і світом.

Отже, актуальність дисертаційного дослідження зумовлена, по-перше, потребою докорінного перегляду методологічних засад вивчення творчості О.Довженка, по-друге, необхідністю вивчення окремих аспектів життєвої і творчої біографії письменника, яка донедавна залишалася зовсім невідомою для українських науковців-дослідників і широкого загалу читачів в Україні, по-третє, важливістю науково-теоретичного опрацювання проблеми художнього відображення соціальних конфліктів доби у творчості митця через психологічний світ особистості українця.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації пов'язана з проблематикою наукової роботи кафедри української літератури Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, зосередженою навколо питань переосмислення українського літературного процесу в період тоталітарного тиску.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є з'ясування особливостей психологізму О.Довженка на двох рівнях: соціальному та індивідуальному; визначення конкретно-реалістичного вияву різноаспектності підходу письменника до показу менталітету українців.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких конкретних **завдань**:

- визначити світоглядні домінанти О.Довженка шляхом аналізу життєвих принципів, ідеалів, переконань, особливості національного світовідчуття письменника, виявити і обґрунтувати джерела і особливості психологізму його творів;
- схарактеризувати основні проблеми національної психології у творчості О.Довженка шляхом аналізу процесу психологічного освоєння дійсності на рівнях соціальної, історичної, філософської обумовленості, розкриття внутрішньо-почуттєвої структури національного характеру героїв;
- на основі аналізу кола порушуваних авторських тем, ідей та проблем, глибокого і всебічного вивчення сфер національного буття визначити позитивні й негативні риси українців, що підлягають схваленню чи осуду письменника;
- з'ясувати складові художньої концепції О.Довженка і на їх основі зробити синтетичний аналіз його творчості;
- окреслити стильову систему творів письменника, визначити особливості її психологізму;
- визначити роль О.Довженка в духовному житті української нації і людства.

Наукова новизна. Дисертація є першим спеціальним синтетичним дослідженням проблем національної психології у творчості О.Довженка, пов'язаних з національною історією, різноманітними сферами духовного і матеріального буття українського народу, українським національним характером. Здійснюється аналіз процесу кристалізації світогляду письменника, художньо-психологічного осмислення дійсності та стильової системи у тісному зв'язку з літературним процесом ХХ століття. Це дало можливість окреслити внутрішній портрет О.Довженка, визначити його місце і роль в національній культурі. У роботі використані щоденникові записи, листи письменника, позбавлені більшовицької цензурної фальсифікації, політизації та соціологізації.

Теоретичне значення дослідження. Узагальнення і висновки роботи мають значення, зокрема, для теоретичного осмислення проблем національної психології, концептуально реалізованих у творчості О.Довженка. Матеріали дисертації можуть бути використані у процесі подальшого дослідження творчості О.Довженка, його внеску у вітчизняний і світовий літературний процес, процес ідеологічного очищення літератури і надання їй національного спрямування; при створенні цілісної концепції особистості письменника світового рівня.

Практичне значення дисертації зумовлене можливістю використання одержаних результатів у написанні відповідних розділів підручників з історії української літератури ХХ ст., посібників для вчителів-філологів і студентів, а також під час проведення лекційних занять, спецкурсів, спецсеминарів по вивченню творчості О.Довженка.

Об'єкт дослідження – художні твори О. Довженка, його щоденник, листи.

Методологічною основою дослідження є історико-порівняльний, інтерпретаційний принцип, які дають змогу глибше розкрити суть досліджуваної теми. Використовуються елементи системного, описового методів, а також прийоми ідейно-естетичного аналізу творів О.Довженка.

Джерелами дослідження є літературні твори О.Довженка, зібрані у п'ятитомному виданні творів письменника, а також щоденникові записи, листи, позбавлені цензурної фальсифікації. У роботі використані спогади сучасників письменника, праці О.Поляруша, С.Плачинди, Ю.Кочерган, М.Куценка, Ю.Барабаша, С.Коби та інших. Охоплено також широкий літературно-критичний матеріал сучасних досліджень світогляду й творчості О.Довженка – роботи М.Жулинського, Р.Корогодського, Л.Череватенка, В.Полика, Є.Сверстюка, І.Кошелівця, М.Хмелюк, О.Слоньовської, Г.Фількевича, Т.Гундорової, О.Рутковського, Б.Степанишина та інших. Бралися до уваги журнальна й газетна хроніка, архівні матеріали.

Апробація результатів дисертації. Окремі аспекти дисертаційного дослідження були викладені на наукових конференціях та семінарах Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка у доповідях: “Національна ідея у прозі О.Довженка воєнного часу” (Київ, 1999), “Ідея національного виховання і творчість О.Довженка” (Суми, 1996), “Становлення художньо-психологічного освоєння дійсності у творчості О.Довженка довоєнного періоду” (Суми, 1997), “Поетичний стиль О.Довженка й основи вселюдського, наднаціонального, вічного” (Суми, 1998).

Публікації. За темою дисертації опубліковано шість статей, що відбивають основний її зміст (у фахових наукових журналах та збірниках наукових праць).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку цитованих джерел (78 найменувань) та бібліографії (187 найменувань). Загальний обсяг дисертаційного дослідження – 165 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У “Вступі” обґрунтовується актуальність і доцільність дослідження, характеризується стан вивчення проблеми, формулюється мета й завдання, визначається наукова новизна, окреслюється теоретична й практична цінність одержаних результатів, їх апробація та можливість впровадження.

У першому розділі “Кристалізація світогляду О.Довженка” досліджується процес формування й становлення світогляду письменника, його життєвих та художньо-естетичних смаків і уподобань, що відбувався на ґрунті пізнання й розуміння

явищ дійсності, питань національної історії, психології і філософії, народної моралі, етики і естетики.

Найпершим і справжнім вчителем О.Довженка, джерелом формування його характеру, світогляду, духовного натхнення були життя і праця на рідній землі. На ґрунті органічного зв'язку письменника з рідною землею, природою вирости почуття любові, віра в людину, її покликання і призначення на землі. Через “вчуття” в рідні краєвиди відбувалося поступове розуміння малим Сашком природної краси, яка привносила в побут українців ніжність, любов і злагоду, затишок, родинне тепло, благородство почуттів. Наслідком цього було перенесення краси природних форм, багатства фарб на образи і вчинки героїв майбутніх літературних та кінематографічних творів.

До національних першоджерел формування світогляду О.Довженка віднесено виховання в сім'ї, вплив народного середовища, у якому з дитячих літ формувалися уявлення письменника про світ, суспільство, засвоювалися звичаї й традиції народу, поповнювалися знання про трагічне й героїчне минуле. Саме в родині закладалися основи людяності й духовності через материні колискові, дівочі співи, колядки, щедрівки, створювався фундамент особистості письменника, баланс національного світовідчуття й світорозуміння.

У першому розділі дисертаційного дослідження порушується проблема формування художнього мислення О.Довженка під впливом народної пісні, у процесі засвоєння якої відбувалося філософське осмислення різних сфер національного буття народу, що у творчості виявилось глибинною змістовністю і пластичністю образу. У творах письменника пісня завжди виступала засобом взаємозв'язку внутрішнього світу героїв з навколишнім світом, перенесення у сферу соціального, морально-етичного, психологічного й філософського буття українців. Через пісню письменник утверджував безсмертя нації.

Подальший процес кристалізації світогляду О.Довженка відбувався під впливом розуміння прекрасного в людині, тісно пов'язаного з її високими моральними якостями, мотивами і цілями діяльності, вчинками. У змалюванні позитивних образів письменник виходив з розуміння основ моралі й етики українців. Головне у сприйнятті О. Довженком краси було почуття, серце. Це й засвідчило вищий етап у процесі кристалізації світогляду. Письменник розвивав і поглиблював набуту скарбницю філософських ідей Г.Сковороди, П. Юркевича, Д.Чижевського про “серце” як осереддя духовності, створюючи образи, національні характери, виходячи з уявлень українців про такі морально-етичні категорії, як добро і честь, совість і правдивість, гідність і справедливість, людяність і чесність, добро і милосердя. У дисертації доведено, що ці риси, сформовані на ґрунті народної моралі, етики та психології, на ґрунті українських національних традицій, становили основу художньої концепції образів письменника.

На формування естетичного світогляду О.Довженка значний вплив мали й національні традиції, звичаї й обряди, до яких прилучався з ранніх літ, засвоюючи елементи духовної культури своїх батьків, дідів і прадідів, виробляючи власні погляди на людину, її вірування, світ у цілому. Тому-то слова та колядка Тетяни й Демида Орлюків з “Повісті полум'яних літ” мають неабияку силу художнього узагальнення, оскільки вони утверджують безсмертя українського народу, нетлінність загальнолюдських цінностей як показника духовної зрілості нації і її почесного місця у світі.

Філософські переконання О.Довженка кристалізувалися під впливом національної релігії, що засвідчують щоденникові записи, листи, твори письменника, дві рукописні збірки фольклорних матеріалів “Материні пісні”. Самобутність Довженкової віри полягала в тому, що вона вийшла з його душі, визначалася високим рівнем національної свідомості. Релігія стала джерелом художньо-філософських узагальнень О.Довженка,

морально-етичних норм народу, трансформацією їх змісту у сфері соціально-політичних, родинних відносин. На цьому ґрунті відбувалося і становлення характерів позитивних героїв письменника, які намагалися відновити і пристосувати до життя національні релігійні традиції.

Кристалізація світобачення О.Довженка значною мірою залежала від знань про національну історію, до об'єктивного вивчення і розуміння якої письменник прийшов лише у зрілі роки. Перші роки творчого життя були позначені вірою у комуністичні ідеали, про що свідчать архівні матеріали, ідейний зміст ранніх творів (“Звенигора”, “Арсенал”). Але вже ці твори засвідчують двозначність позицій автора у трактуванні подій в Києві 1918 р., бо національні й загальнолюдські проблеми вивищуються над класовими.

Остаточний злам у свідомості О.Довженка відбувся після виходу у світ кіноповісті “Земля” (1930 р.), яка була високо оцінена за кордоном, а на рідній землі зазнала безпідставної критики. О.Довженку важко було бачити занепад суспільства, духовно-інтелектуальну деградацію, фізичне винищення носіїв національної ідеї, про що свідчать листи до І.Соколянського, “Щоденник”, сама кіноповість “Земля”, проблемність якої пов'язана з долею України, зокрема трагедією українського народу – голодомором 1932–1933 рр., розкуркуленням хліборобів внаслідок колективізації і їх виселенням на далекі сибірські землі.

О.Довженку довелося бути свідком і безпосереднім учасником широкомасштабних конфліктів своєї доби. Трагедію народу письменник глибоко переживав, про що свідчать щоденникові записи. Засуджуючи державну політику в країні, О. Довженко продовжує розгляд питань, порушених у свій час Д.Донцовим, М.Грушевським, В.Винниченком про причини спустошення і занепаду українського народу через відсутність формотворчої, будівничої, правлячої касти. Причини трагедії українців О.Довженко вбачає в антинародній політиці тоталітаризму, злочинах КППС і її номенклатури, наслідками яких стали закріпачення колгоспників, страхітливо низький рівень культури, свавілля над творцями мистецтва, масове знищення людей. Трагічна доба не тільки породила розчарування письменника, а й наклала відбиток на формування національної свідомості, кристалізацію якостей характеру, серед яких були волелюбність, цілеспрямованість, постійне бажання боротися і жити, вміння ділити з народом його долю. На жаль, розділити долю народу до кінця О.Довженкові не вдалося, спочатку через “сліпу” віру у “непорушність” комуністичних ідеалів, а пізніше - через позбавлення можливості вільно жити й творити на українській землі.

Внутрішній психологічний потенціал особистості О.Довженка визначив основу його творчої індивідуальності, національної самобутності. На цьому ґрунті у дисертації і простежується становлення художньої концептуальності творів письменника, що є предметом дослідження другого розділу роботи.

Для глибшого розуміння проблеми, чіткого визначення концепції національного характеру героїв у **другому розділі дисертації “Художньо-психологічне осмислення дійсності у творчості О.Довженка”** велика увага приділяється дослідженню соціальних, філософських, морально-етичних, естетичних, побутових сфер буття українського народу. У цьому процесі О.Довженко віднаходить позитивні якості й ознаки буття, риси характеру і вдачі українців, серед яких - органічний зв'язок душі і серця з навколишнім світом природи, рідною землею; увага до людської особистості; атмосфера сердечності, взаємоповаги, злагоди, душевної єдності і тепла, які панують в українській родині та у взаєминах між людьми; повага до традицій і слідування ним; глибока емоційність; патріотичний дух, оптимістична життєва філософія, громадянський обов'язок перед Україною.

Саме в цих якостях і ознаках українського національного характеру вбачаються джерела самобутності художньої творчості О.Довженка, основа її національної концептуальності. Дослідження специфіки вираження позитивних, а також негативних ознак національного буття, що були пов'язані з тоталітарною дійсністю, дали змогу простежити еволюцію світогляду, художнє мислення письменника.

У дисертації наголошується на недостатньо високому рівні психологічного аналізу у ранніх творах митця, зокрема у кіносценаріях “Вся-реформатор” (1926 р.), “Ягідка кохання” (1926 р.), що пояснюється періодом становлення митця, процесом його пошуків у галузі змісту і форми, народження образу, формування творчого методу. Сюжет кіноповісті “Земля” розглядається як концепція дійсності, побудована О.Довженком за законами життя і мистецтва. Доведено, що твір відзначається глибинним філософсько-психологічним освоєнням дійсності, проблем Землі, Природи і Людини. Письменник порушує питання життя і смерті, проблему людської долі, утверджуючи при цьому вічність життя, людини, невмирущість духу українців, безсмертя нації.

Національного колориту в творах О.Довженка довоєнного періоду набуває філософська проблема цінності життя. Основою її дослідження у роботі є погляди гуманістів епох Відродження, Просвітництва, бароко, зокрема Й.Гердера, Й.Гете, Т.Гоббса.

Продовжуючи гуманістичні традиції попередніх епох, О. Довженко значно збагатив ідеї людяності, відшукавши вселюдське через неповторну особистість, індивідуальне бачення світу окремою людиною. Відчуття і розуміння О.Довженком людяності передається через заглиблення письменника у психологію українців як працюючих господарів, змалювання результатів їх праці на рідній землі, відтворення високоморального способу життя українського народу, його внутрішньої краси у єдності з землею, природою і космосом.

Через філософське, внутрішньо-почуттєве ставлення героїв до навколишнього світу, до людей, оточення розкриваються грані їх характерів. Вдача персонажів набуває ознак емоційності, чутливості, романтичності, мрійливості, природного артистизму.

У роботі зроблена спроба осмислити ще не вивчений процес космічних впливів на героїв через енергетичні поля, віднайти конкретне втілення і відображення космічної єдності і гармонії у земних вимірах буття. При цьому бралися до уваги дослідження О.Братка-Кутинського про триєдність світобудови, що лежить в основі світогляду українського народу.

Розкриваючи самобутність національного характеру українців, О.Довженко одним із перших у вітчизняній літературі порушив питання про негативні риси української вдачі, визначаючи надмірну неквапливість, інертність, спостерігальну пасивність, відсутність вольових якостей, толерантність до ворогів. Для виявлення таких рис, розуміння сутності української вдачі взагалі змальовуються характери Опанаса Трубенка в кіноповісті “Земля”, матері робітника Івана в кіносценарії “Іван”. Письменник демонструє входження селян-українців у більшовицьку колективізацію, індустріалізацію як болісний процес і, в той же час, передає збідненість їх світобачення і способу мислення внаслідок впливу людиноненависної державної політики тоталітаризму.

Творчість О.Довженка періоду Другої світової війни – явище багатовимірне. Вона представлена оповіданнями про війну, кіноповістями, щоденниковими записами, листами, дикторськими текстами до документальних фільмів і відзначається ще більшою місткістю сюжету, інтелектуальною насиченістю образу (у порівнянні з творами письменника довоєнного часу).

Окремий етап психологічного освоєння дійсності становить авторське розв'язання національних питань соціального характеру, зокрема правди про війну, Червону Армію і органи внутрішніх справ, народ і його трагедію, виховання і системи господарювання в

Україні до війни. Осмислення і розв'язання цих проблем проводиться у процесі аналізу провідних тем та ідей, образів героїв, чим засвідчується інтерес О.Довженка до історії України і національного життя в умовах окупації, людини-українця і її внутрішнього світу. У поразках на війні О. Довженко звинувачує передусім тоталітарну систему, яка збіднила, духовно покалічила народ, доклала рук до масового знищення “цвіту нації”, простих українських людей. Результатами політики уряду письменник бачить безбатьківщину, байдужість до своєї старовини й історії. Такі висновки зумовлені світоглядними переконаннями письменника, які “просвічуються” крізь призму його щоденникових записів воєнного періоду. У дисертації уявлення О.Довженка про духовне каліцтво народу розглядаються у контексті поглядів Д.Донцова на причини бездержавності України, трагедії українського народу, пов'язані з відсутністю мудрого керівництва, провідної касты, втратою нею духовних цінностей.

На національному ґрунті О.Довженко порушує проблему запроданства і зрадництва, майстерно вирішуючи її через систему образів, національних характерів героїв. Так, запроданство Христі Хутірної (“Україна в огні”) письменником не розцінюється як зрада, бо, опиняючись далеко від України, Христя не забуває про своє українське походження, національне обличчя. Концептуальну основу розв'язки конфлікту між героїнею і більшовицьким завойовником Лиманчуком визначає безсмертя правди як одна з особливостей національного буття, нескореність духу жінки, героїчне начало в її характері, почуття відданості своєму народові і Батьківщині. Іншого характеру, психологічного змісту набуває зрада бійця Мефодія (оповідання “Відступник”). Мізерність думок, нікчемність душі, зневаження честі роду визначає ідейне спрямування цього образу. О.Довженко проводить ідею неминучої кари за злочин, зраду, повне забуття у прийдешніх поколіннях.

Причини слабодухості, легковажності людей письменник ставить у пряму залежність від спотвореної системи виховання в колишньому Радянському Союзі, доводячи, що вона знеосіблювала українців, була спрямована на пригнічення і викорінення проявів національної свідомості, породжувала слухняного байдужого раба. Конкретизація таких висновків знаходить виявлення у “Щоденнику” письменника, “Повісті полум'яних літ”, “Україні в огні”. У дисертації підкреслено зв'язок поглядів О.Довженка з поглядами В.Винниченка, І.Багряного на більшовицький тоталітаризм, у якому вбачали найбільше зло, причину загибелі нації. При цьому наголошується на значно вищому рівні осмислення проблеми у О.Довженка, оскільки письменник вийшов далеко за межі теоретичного обґрунтування суспільно-політичної катастрофи у країні, трансформувавши її у сферу людських відносин, психології героїв, істотно поглибивши тим самим художнє осмислення психологічних аспектів української душі, національного характеру з властивими йому негативними рисами. Цим і визначив своє особливе місце в історії літератури, відкрив перспективи для формування духовності та національної свідомості українського народу.

Осмислюючи проблему зрадництва, О.Довженко виявляє подвійне ставлення до цього явища: з одного боку, засуджує факт зради, а з іншого, – співчуває “зрадникам” типу Заброди (кіноповість “Україна в огні”), багато в чому виправдовує їх вчинки, пояснюючи їх страшною дійсністю, яка відбирала не тільки майно, а й батьківщину, спотворювала душу.

З'ясовуються особливості художнього вирішення таких проблем національної психології соціального, філософського, етнографічного характеру, як сучасність і історія, людина і суспільство, народ і особистість, історична пам'ять народу, діалектика вселюдського й національного, духовна культура нації, національне світобачення, єдність морального й духовного, прекрасного й потворного, розуму й невігластва.

У дисертаційному дослідженні з'ясовується широка обізнаність О.Довженка з проблемами селян, зокрема проблемою землі в житті й світогляді українців. Письменник не був першим, хто в літературі звернувся до цієї проблеми, але він по-новому переосмислив її. У “Поємі про море” (1956 р.), вводячи читача у світ українця-селянина, проникаючи у сутність характеру героїв, письменник порушує проблему соціальної перебудови життя і на цій основі – відриву селян від рідної землі, рідних місць, демонструючи її вплив на формування свідомості, духовного світу людини. Через художнє відтворення повного підкорення героїв праці на рідній землі, як-то Сави Зарудного, Коржа, Філона Бесараба (Поєма про море” (1956 р.)), О. Довженко розкриває суспільну значимість українця-селянина, показує його як добротворця й національно свідому особистість, що виявляється в турботі про майбутнє країни і народу. Разом з тим письменник демонструє стан роздвоєності людської особистості (середняк-власник Цар, Мина Нечитайло, Уляна з драматичної поєми “Потомки запорожців”) в умовах нового життя, розбудованого радянською владою. Думками і вчинками так званого “куркуля” Царя, Мина Нечитайла керують не колективні інтереси, а суб'єктивні чинники, почуття власника землі, тісно пов'язані з ідеалістичною рисою в їх світогляді. Письменник підкреслює цю рису як одну з особливостей національного світогляду українського народу.

Порушуючи питання історичної пам'яті народу, О.Довженко піклується про збереження матеріальної й духовної культури своїх предків. До фундаментальних висновків у розв'язанні цієї проблеми письменник доходить у “Поємі про море”, спрямованій проти духовного безпам'ятства, егоїзму, користоловства. У дисертації ця проблема розглядається у порівнянні з проблемою нищення скарбів народної культури, безвідповідальності за скоєне, порушену О.Гончаром у романі “Собор”. Заслуга О.Довженка перед прийдешнім поколінням полягає в тому, що він ще в 50-х рр. пророче передбачив трагедію всього ХХ ст. – екологічну катастрофу, що й визначає силу художнього таланту письменника, виділяє його з-поміж інших у світі.

Новаторські шукання О.Довженка позначилися на постановці питання про згубні наслідки руйнації віковичних народних традицій, спустошення села, культури предків. У “Поємі про море” ними стануть зачерствіння людських душ, втрата моральних принципів, владолюбство, службовий кар'єризм. О.Довженко не просто створив образи Аліка, Валерія Голика, а здійснив спробу глянути на реальний стан речей свого часу, відкрити сучасникам жорстокий, хижий, бездуховний світ молодого покоління. Ставлячи й вирішуючи проблеми соціально-філософського характеру, О.Довженко особливу увагу приділяє таким з них, як інтереси особистості і “вимоги часу”, індивідуальне і суспільне, матеріальне і духовне. Таким чином, твори повоєнного періоду засвідчують подальше зацікавлення проблемою взаємовідношень і зв'язків між людиною і оточуючою дійсністю. О.Довженко добре усвідомлював їх обумовленість ходом історичного розвитку суспільства, вірив у широкі можливості, які відкриваються людині в результаті інтенсивного процесу розумного застосування її енергії в різноманітних сферах людського буття. Підтвердженням цьому можуть бути оповідання “Сіятель”, драматична поєма “Життя в цвіту” (1946 р.), кіноповість “Мічурін” (1949 р.). І незважаючи на те, що поєма і кіноповість були написані на замовлення з Кремля, прославляли чужу націю, відстоювали чужі ідеї, письменник ще раз показав свій великий талант художника, засвідчив свою найвищу любов до людини праці, віру в її творче покликання, духовний потенціал, який здатний перетворити світ на квітучий сад. Але разом з тим герої О.Довженка (Сава Зарудний, Іван Кравчина з “Поєми про море”) відчували наростання абсолютного розриву між людиною і науково-технічним прогресом, який у майбутньому обернувся безсиллям людини, відчуттям

неповноцінності, розладу з усією дійсністю.

Розкриваючи суперечливість конфлікту між бажаннями людини і вимогами доби, письменник підкреслював, що “соціалістичне будівництво” мало не тільки свої позитивні сторони, а разом з тим несло за собою духовне, моральне падіння людини, соціальне й політичне закріпачення народу.

У процесі художнього осмислення проблем національної психології О.Довженко підносить духовні скарби нації, зокрема родинно-побутову культуру, красу національного мистецтва (кобзарського), а разом з тим, природний талант, здібності, історичну енергію і мудрість українського народу. Мистецькими традиціями, чарами естетичних цінностей пройняті всі сфери життя, діяльності, побуту й дозвілля героїв кіноповісті “Зачарована Десна”. Через систему вірувань народу, прикмети, національні традиції, звичаї й обряди О.Довженко відтворив цілісне світовідчуття й світорозуміння українців, нерозривну діалектичну єдність мікро- і макрокосмосу: людини і природи, людини і світу, людини і Землі, розкрив етнокод духовного життя нації. Саме цим він і досяг національної форми в кіномистецтві і літературі.

У третьому розділі “Психологізм і становлення поетичного стилю” з'ясовуються особливості індивідуального стилю письменника, в якому поєднані домінуючі романтичного й реалістичного письма, експресіоністичні елементи.

О.Довженкові, як і багатьом письменникам його часу (Ю.Яновському, М.Стельмаху, О.Гончару), було властиве романтичне світосприйняття, яке знаходило психологічну реалізацію в образах, стилі творчого почерку митця. У творчості О.Довженка поєдналися такі стильові константи романтичного письма, як мрійливість, лірична наповненість, емоційність оповіді, сприйняття довкілля крізь призму “серця”, просторові й часові масштаби, яскравість художньої деталі, що сприяло перевазі естетичного начала.

В основі романтичної концепції кіносценарію “Звенигора” лежить ліро-епічна наповненість. Легенда про шукання скарбів, пускання дівчатами вінків на воду в ніч на Івана Купала, краса української природи, мальовничі сцени народного побуту і звичаїв – все це потік ліричних думок письменника, продиктованих його романтичним світосприйняттям.

Романтичне начало у творчості О.Довженка виникає й на ґрунті трагічного й драматичного, прекрасного й потворного, що й обумовлює емоційність оповіді. У “Повісті полум'яних літ” художня емоційність досягається в результаті зіткнення двох ідеологій, одна з яких – жорстока, антилюдяна, потворна, а друга – високоморальна, гуманістична, прекрасна. На цій основі відбувається протиставлення фашистського ката Шредера й старого педагога Рясного.

Психологічні пошуки романтичного світосприйняття О.Довженка несуть в собі відсвіт біблійного вчення, міркувань українських філософів (П.Юркевича, Д.Чижевського) про серце як осереддя духовного життя людини. Кордоцентризм, як стильова особливість романтичного письма автора, визначає сутність характерів його героїв. Через гаму емоцій, почуттів і відчуттів персонажів, як-то генерала Федорченка з “Поєми про море”, передається гармонія людини і природи, людини і світу.

Загальний психічний стан героїв оригінально відтворюється за допомогою яскравих художніх деталей, які сприяють вираженню естетичного начала в сюжеті творів. Так, психологічний зміст образу Василя з кіноповісті “Земля” продуманий і вивірений через його останній летючий танок, в якому ніби сконденсувалася вся гама людських почуттів. Через психологічний стан афекту героя письменник розкриває його душу, потяг до краси, урочистості, романтичність світовідчуття.

Масштаби художнього мислення О.Довженка, широта філософських узагальнень допомагають зображувати й характери героїв у просторових і часових вимірах, як-то

Івана Орлюка з “Повісті полум'яних літ”. Художній час і простір зливаються в одне ціле. Схрещення часів, як закон Довженкового кіномистецтва, допомагає вловити зв'язок поколінь, безперервність національних традицій. Законами кіномистецтва пояснюються й такі стильові особливості творів О.Довженка, як багатство асоціативних моментів, щедра метафоричність, потяг до гіпербол, символічне відображення світу, монументальність образу, космізм і всеосяжність буття, поєднання фантастики з реальністю.

В системі поетичного світосприйняття О.Довженка велике значення надається зображувально-виражальним характеристикам творів, зокрема метафоричності. Епізоди, насичені багатством метафоричних образів, як правило, виконують емоційно-оцінну функцію, відіграють важливу роль в естетичній оцінці твору в цілому. В основі Довженкової метафоричної образності лежить антропоморфне світовідчуття, одуховнення й анімація природного світу. Через метафоричні образи - нерухомих зір, спалахування зорі, зловісні блискавки на небі, дівочі співи у сріблястому сьайві - письменник розширював сферу взаємозв'язків людини і природи, людини і космосу і на цій основі вибудовував нову, більш повну форму людяності.

Серед зображувально-виражальних засобів у творах О.Довженка важливе місце посідає гіпербола, фантастична гротескність образів, що повністю витримане в дусі гоголівських традицій. Потяг до гіпербол також засвідчує вияв експресіоністської манери письма О.Довженка. У дисертації узагальнені думки М.Ільницького, О.Черненка на природу експресіонізму, на основі чого зроблено висновок: експресіоністичний тип світосприйняття О.Довженка виявився у вмінні показати буденне, правдиве у героїчних, піднесених, легендарних, фантастичних тонах, нереальних ситуаціях життя, наділяти героїв надуманими, перебільшеними якостями, мислити масштабними художніми узагальненнями. Засоби й прийоми експресіоністичного мистецтва у творчості О.Довженка – контрастно-емоційне зіставлення епізодів, підкреслення домінантного в образі, використання психологічної паузи – сприяли заглибленню у внутрішній світ героїв, розкриттю особливостей українського національного характеру.

Одна з найхарактерніших ознак стильової системи О.Довженка – це синтез фантастики й реальності. Особливість такого світосприйняття надає можливість для розкриття внутрішнього світу героїв через тісні залежності і взаємодії з природними законами навколишнього світу. Аналіз кіноповісті “Зачарована Десна” дає підстави для висновку, що письменник свідомо нехтував життєподібністю заради піднесення духовного, інтелектуального потенціалу своїх героїв, розкриваючи внутрішню естетичну суть життя українського народу.

Творчості О.Довженка властива система символічного відображення світу. Своєрідною моделлю світобудови виступають у творах письменника дерева життя (вишня, груша, тополя). Вони є символами невичерпної життєвої сили українського народу, його енергії, символами вічного оновлення й відродження життя. Із символом “зорі” пов'язаний духовний ідеал, ідеал краси О.Довженка. У творах письменника широко представлені й індивідуально-авторські символи, наприклад, символічна назва кіноповісті “Україна в огні”. Через символ вогню утверджується як бажання письменника передати безперервність і вічність українських національних традицій і народної культури, так і відчуття загартованості народу, який пройшов випробування вогнем, пожежами, страхіттями війни на чистоту і незламність духу.

У “**Висновках**” дисертації узагальнено результати спостережень над досліджуваною проблемою. Встановлено:

1. Світогляд О.Довженка викристалізувався на ґрунті пізнання і розуміння життя, національних традицій, філософії й історії, етики й естетики.

2. Художній доробок О.Довженка є вагомою частиною української національної культури ХХ ст. завдяки актуальній проблематиці, заглибленню у соціальні, морально-етичні, психологічні сфери буття народу. Проблеми національної психології у творчості О.Довженка пов'язані з національною історією (героїчне минуле й трагічне сучасне), філософією (людина і природа, людина і суспільство, людина і час, людина і земля, народ і особистість), духовною культурою нації (збереження матеріальної і духовної культури предків, естетизм українського національного життя й обрядовості, екологія "душі" українця).

3. У процесі художньо-психологічного осмислення різноманітних сфер національного буття, аналізу внутрішньо-почуттєвої структури національного характеру героїв О.Довженко віднаходить позитивні риси, якості й ознаки характеру і вдачі українців, серед яких органічний зв'язок душі і серця з природою і землею, людяність, високоморальний спосіб життя і діяльності в родині, громаді, повага до традицій і слідування ним, оптимістична життєва філософія, патріотизм. Осуду письменника підлягають негативні риси українців (слабодухість, толерантність до ворогів, короткозорість, зрада), які є наслідками системи виховання в колишньому Радянському Союзі.

4. О.Довженко у своїй творчості виробив нові форми духовного розвитку нації, серед яких важливе місце посідає формування національної самосвідомості українців, виховання почуттів національної гідності й морального обов'язку перед народом, збереження національних звичаїв та обрядів, релігійних традицій.

Основою ідейно-естетичної, художньо-психологічної концепції творів О.Довженка є особистість, її багатогранні, внутрішні почуття й переживання, якими мотивуються поведінка, вчинки і дії героїв. Цим же пояснюється їх соціальна активність, спрямована на усунення перешкод на шляху до свободи, утвердження себе як націотворчої сили. Піднявшись на висоту громадського звинувачення радянського тоталітаризму, письменник утвердив думку про цінність особистості, конкретного людського життя, свободи і моралі, добра і блага як основу національного життя, піднісши її до ідеї історичної цінності нації, вільного вибору нею власної життєвої долі.

Постановка й розв'язання складних проблем національного буття йшла по шляху вираження загальнолюдського у творчості О.Довженка. На змісті й сутності цих проблем позначилися також витoki естетичного ідеалу, уявлення письменника про людину і світ, фольклорно-літературні впливи.

Заслуга О.Довженка полягає в тому, що саме поняття "психологізм" він наповнив конкретно-життєвим змістом, не тільки розкривши аспекти внутрішнього світу героїв, а й зобразивши форми побутування психіки в багатогранних зв'язках з соціально-політичними, філософськими, морально-етичними основами національного життя.

5. В основі стильової системи творів О.Довженка лежить національне світовідчуття і світосприйняття, яке й зумовило глибоко гуманістичний пафос літературних та кінематографічних творів письменника, емоційність, ліричну наповненість, естетизацію прекрасного, піднесеного. Такими особливостями національного світогляду, як сприйняття дійсності крізь призму "серця", гармонія з природним світом, міфологічні уявлення про людину й світ в цілому, глибинне осягнення буття продиктовані у художньому світі О. Довженка романтична піднесеність, широкомасштабні часові й просторові виміри, система символічного відображення світу, синтез народноепічного й народнописанного начал, гармонія частин і цілого.

Список опублікованих праць за темою дисертації:

1. Медвідь Н. Особливості концепції національного буття в повоєнній творчості О.Довженка

- //Сіверянський літопис. – 1998. – № 4. – С. 3-10.
2. Медвідь Н. Світ дитинства і материнства у творчості О.Довженка //Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 120-126.
 3. Медвідь Н. Національна своєрідність психологізму О.Довженка //Дивослово. – 1999. – № 9. – С. 53-55.
 4. Медвідь Н. Психологізм і становлення поетичного стилю О.Довженка //Наукові записки Тернопільського педуніверситету імені В.Гнатюка. Серія: Літературознавство. Випуск 1 (4). – Тернопіль, 1999. – С. 227-240.
 5. Медвідь Н. Проблеми національного характеру у творчості О.Довженка довоєнного періоду //Наукові записки Харківського педуніверситету імені Г.С.Сковороди. Серія: Літературознавство. Випуск 6 (17). – Харків, 1998. – С. 77-82.
 6. Медвідь Н. Засоби психологічного аналізу у творчості О.Довженка воєнного періоду //Наукові записки Харківського педуніверситету імені Г.С.Сковороди. Серія: Літературознавство. Випуск 7 (18). – Харків, 1998. – С. 85-90.

АНОТАЦІЯ

Медвідь Н.О. Проблеми національної психології у творчості О.Довженка. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.01 – українська література. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2000.

У дисертації досліджуються проблеми національної психології у творчості О.Довженка шляхом аналізу психологічного освоєння дійсності на рівнях соціальної, історичної, філософської обумовленості, розкриття внутрішньо-почуттєвої структури національного характеру героїв; розкривається вплив національної історії, філософії, етики, естетики на формування й кристалізацію світоглядних позицій письменника і на цьому ґрунті простежується становлення художньої концептуальності творів, духовне самовираження героїв, окреслюється стильова система творів письменника, визначаються особливості її психологізму. На основі аналітико-синтетичного аналізу творчості у літературному контексті ХХ ст. визначається місце і роль О.Довженка у духовному житті української нації і людства.

Ключові слова: світосприйняття, світовідчуття, національна самосвідомість, етико-моральні цінності, психологізм, менталітет, стильові доміанти, кордоцентризм.

АННОТАЦИЯ

Медведь Н.А. Проблемы национальной психологии в творчестве А.Довженко. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – украинская литература. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2000.

В диссертации исследуются проблемы национальной психологии в творчестве А.Довженко, связанные с национальной историей, разнообразными сферами духовной и материальной жизни украинского народа, украинским национальным характером, раскрывается процесс формирования и кристаллизации мировоззрения писателя под влиянием познания основ жизни, национальных традиций, внутреннего слияния с родной природой, украинской песней. Мировоззрение А.Довженко формировалось под влиянием традиций Т.Шевченко, Н.Гоголя, П.Кулиша, И.Нечуя-Левицкого,

М.Старицкого и других отечественных писателей. В процессе эстетического осмысления литературных традиций происходило художественно-философское обобщение морально-этических норм украинцев, их мировоззренческих понятий, жизненного опыта, помыслов и чувств.

Установлено, что внутренний психологический портрет личности А. Довженко определил основу его творческой индивидуальности, национальной самобытности. Глубокое и всестороннее осмысление социальных, философских, морально-этических, эстетических, бытовых сфер жизни, мировоззрения украинского народа помогли писателю сформировать концепцию национального характера и реализовать её в художественном творчестве.

В работе на материале киноповестей, рассказов, “Дневника” писателя определяются черты характера украинского народа, среди которых выделяются: связь с миром природы, родной землей; внимание к человеку, атмосфера сердечности, взаимопомощи, душевного единства и тепла, которые доминируют в украинской семье, во взаимоотношениях между людьми; уважение к традициям и следование им, глубокая эмоциональность, патриотический дух, оптимистическая жизненная философия, гражданский долг перед Украиной. В работе доказывается, что именно в этих качествах и признаках украинского национального характера и жизни в целом - основа национальной концептуальности и самобытности творчества А.Довженко.

Исследуется и специфика выражения отрицательных признаков национальной жизни, связанных с тоталитарной системой и осуждаемых писателем. Среди них разложение семей, родов по причине разных политических убеждений, физическое уничтожение “цвета нации”, духовная деградация молодежи.

В процессе аналитико-синтетического анализа творчества А.Довженко установлено, что к осуждению всей тоталитарной системы писатель пришел не сразу. Это было связано, во-первых, с процессом становления его как творца, выработкой стойкой системы социально-художественных, идейно-эстетических взглядов и оценок человека и общества в довоенный период творчества, во-вторых, с длительным пребыванием писателя в “плёну” коммунистических идеалов, а позднее в болезненных размышлениях над выбором своей жизненной позиции, места и назначения в жизни и искусстве.

В диссертации по-новому, с точки зрения современных достижений литературоведческой науки прочитываются произведения писателя военного, повоенного времени, подчеркивается значительное расширение рамок философско-исторического осмысления действительности (по сравнению с произведениями довоенного периода творчества), что открывает возможность поставить А. Довженко на высший уровень осмысления психологизма украинской прозы середины и второй половины XX ст.

Анализируется стилистическая система произведений писателя, которая синкретизировала достижения романтического и реалистического письма, экспрессионистических элементов; определяются особенности творческой индивидуальности писателя, черты его национального мировосприятия.

Установлено, что стремление А.Довженко убедить зрителя (читателя) в жизненной значимости идей и проблем, увлечь его лиричностью повествования, выразительностью характеров, развитием конфликта полностью подчинено достижению эстетического влияния на человека. Это свидетельствует о художественном мастерстве, высоком уровне творческого метода писателя.

Ключевые слова: мировосприятие, мироощущение, национальное самосознание, этико-моральные ценности, психологизм, ментальность, стилистические доминанты, кордоцентризм.

ANNOTATION

N.O.Medvid. Problems of national psychology in creative work of O.Dovzhenko. – Manuscript. Thesis for receiving of scientific degree of Candidate of Philological Sciences in speciality 10.01.01. – Ukrainian literature. – The M.P.Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2000.

Problems of National psychology in creative work of O.Dovzhenko are examined in the thesis by way of analyzing of psychological mastering of reality as to the standards of social, historical and philosophical conditionality and by way of opening of the inner-sensible structure of national character of heroes. Here is represented also influence of national history, philosophy, ethics and aesthetics on formation and crystallization of the writer's world outlook position and on these grounds is traced back the formation of artistic conceptuality of his works and spiritual self-expressiveness of heroes; is outlined the style system of creator's works and are determined features of its psychological analysis. On the basis of the analytical-synthetic analysis of creative works in literary context of XX century is determined O.Dovzhenko's place and role in spiritual life of Ukrainian Nation and of all Mankind.

Key words: world perception, attitude, national self-consciousness, ethical and moral values, psychological analysis, mentality, style dominants, cordocentrism.